

1968. U JUGOSLAVIJI
DRUŠTVENO-POLITIČKE PROMJENE U JUGOSLAVIJI U
KONTEKSTU SVJETSKIH ZBIVANJA¹

Jugoslavenski „laissez – faire socijalizam“ – uzrok i povod '68.

U izgradnji socijalističke Jugoslavije dva su događaja možda ponajviše odredila njezin razvojni put. Iako se primarno radilo o ekonomskim zakonima, njihovim uvođenjem i provedbom započeti su procesi koji će u potpunosti promijeniti jugoslavensko društvo. Bili su to „Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim poduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva“, kojeg je Narodna skupština FNRJ donijela 27. lipnja 1950, te set zakona koje je Savezna skupština SFRJ donijela 24. srpnja 1965. i kojima je započela privredna reforma (Bilandžić, 1999, 321-334. i 474-482; „Povijest Saveza komunista Jugoslavije“, 1985, 367-372 i 429-431).

Prvim zakonom u Jugoslaviju je uvedeno radničko samoupravljanje. Bila je to osnova „jugoslavenskog puta“, iniciranog i uvjetovanog sukobom između Tita i Staljina 1948. godine. Novi put, osim što je trebao biti efikasan, morao je u suštini biti kritika sovjetskog modela. U zemlji koja je svoj poslijeratni razvoj bazirala upravo na iskustvima prve komunističke države, samo radikalna zaokret mogao je opravdati ispravnost vlastitih i neispravnost sovjetskih stavova. Rješenje je pronađeno u Marxovoj ideji društvenog samoupravljanja, kao negaciji etatističke i birokratske koncepcije. U svom govoru u Skupštini prilikom prihvaćanja „Zakona o samoupravljanju“, Josip Broz Tito naglasio je tri ključna momenta u daljnjem razvoju Jugoslavije: proces „odumiranja države“, distanciranje Partije (KPJ) od aparata vlasti i transformacija državnog vlasništva u društveno, kojim će upravljati neposredni proizvođači (Bilandžić, 1999, 321-323). Država je krenula u proces decentralizacije na svim razinama. Prvo u privredi, a zatim i u cijelom društvu. Paralelno s

¹ Ovaj rad predstavlja deo doktorske disertacije odbranjene na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2011. godine. Objavljeno uz dozvolu autora.

osamostaljivanjem privrednih organizacija kao nositelja privrednog razvoja, ojačavana je autonomija lokalnih organa vlasti kao nositelja društvenog razvoja.²

Unatoč često iracionalnom entuzijazmu, pred samoupravljanjem su se vrlo brzo pojavili brojni objektivni i subjektivni problemi. Jugoslavija se nalazila u dubokoj ekonomskoj krizi, uvjetovanoj prije svega ekonomskom blokadom SSSR-a i drugih zemalja Varšavskog bloka.³ Industrijska proizvodnja bila je u padu, nacionalni dohodak na razini ispod one iz 1948, dok je država, u strahu od moguće agresije sve više novca izdvajala za troškove obrane. Vlast ipak nije mislila sve ostaviti proizvođačima. Poduzećima su upravljali radnički savjeti, ali najvećim dijelom, napose isprva, samo fiktivno. Glavne odluke o poslovanju poduzeća i dalje je donosila država.⁴ Najvećim dijelom vlastitih sredstava privredne organizacije nisu mogle samostalno raspolagati. Taj dio prelijevao se u investicijske fondove federacije, republika i lokalnih organa vlasti (Sirotković, 1990, 133-138). Na ovaj se način počeo stvarati „društveni“ kapital kao glavni izvor državnih investicija. Umjesto „odumiranja“ država je postajala „zdravija“ i snažnija nego ikad. Iako je radničko samoupravljanje ostalo glavna misao vodilja, polazište i pokretač svih kasnijih reformi, u trenutku njegovog ozakonjenja bilo je više propagandni manevar jugoslavenske političke elite nego osmišljeni program. Manevar prema Sovjetskom Savezu (i svim ostalim komunističkim zemljama) kojeg je trebalo uvjeriti da postoji jednako uspješan ili čak uspješniji alternativni put u socijalizam. I manevar prema vlastitim građanima, čije se povjerenje „kupovalo“ fiktivnom raspodjelom vlasti.

Međutim, nastupio je još veći paradoks. Zahvaljujući upravo ovakvom bastardnom ekonomskom sustavu, koji je u sebi nosio elemente liberalizma (autonomnost poduzeća) i etatizma (centralno planiranje), Jugoslavija se ne samo izvukla iz krize nego i ušla u najprosperitetnije desetljeće svog razvoja.

Razdoblje od 1953, a posebno od 1957. do 1961. obilježeno je visokim stopama industrijske i poljoprivredne proizvodnje, te porastom zaposlenosti. Ne jednako brzo, ali tih godina raste i realni osobni dohodak zaposlenih, a time i standard građana Jugoslavije (Isto, 164-167; Bilandžić, 1999, 383-396; Rusinow, 1978, 62-70, 94-104).

Uz promjenu ekonomske politike, ključan element stabilnosti i rasta u spomenutom periodu bio je međunarodni faktor. Suočena s ekonomskom blokadom s Istoka, Jugoslavija

² U tom pogledu najvažniji je bio *Zakon o narodnim odborima*, usvojen 1952. Isto, 334-339.

³ Trgovinska razmjena sa zemljama Istočnog bloka smanjena je u 1950. za 35% u odnosu na vrijednosti iz 1948. Rusinow, 1978,60.

⁴ Već 1951. usvojen je *Zakon o planskom upravljanju narodnom privredom*, Bilandžić 1999: 327.

prihvaća pomoć Zapada, prije svega SAD-a. Popravljanje odnosa sa Sovjetskim Savezom, koje je uslijedilo nakon Staljinove smrti utjecat će na jugoslavensko-američku suradnju, ali ju neće prekinuti.⁵ Upravo ovakav „toplo-hladni“ odnos s dvije vodeće svjetske sile obilježit će vanjskopolitičku orijentaciju Jugoslavije. Neodbijanje pomoći i suradnje, ali nepristajanje na (političku) ovisnost bilo od SAD-a ili SSSR-a, postat će jugoslavenski modus operandi sve do raspada države. Orijehtacija prema zemljama okupljenima u Pokretu nesvrstanih od šezdesetih godina na dalje, dodatno je učvrstila ovakvu ekonomsku i političku strategiju.

Velika ili bolje rečeno, nerealna očekivanja snažnog razvoja, uz sve izraženije slabosti postojećeg sustava, dovela su početkom 1960-tih do nove krize. Ključan problem i dalje je predstavljao sve ozbiljniji jaz između teorije i prakse jugoslavenskog samoupravnog sistema. Ono što je pisalo u državnim zakonima i partijskim dokumentima nije se htjelo niti moglo u potpunosti provesti „na terenu“. Država je i dalje ostala najmoćniji subjekt ekonomske politike. Pokušaj mini reforme iz 1961. nije urodio plodom. Istina, država je prvi put nakon 1950. dozvolila poduzećima da samostalno odluče o načinu korištenja vlastitog prihoda, ali to je uglavnom bilo i jedino postignuće (Rusinow, 1978, 110-111). Prema mišljenju Branka Horvata, jednog od najuglednijih jugoslavenskih ekonomista onog vremena, ovaj reformni pokušaj nije uspio iz dva razloga. Prvi je bio sve prisutniji politički otpor daljnjoj liberalizaciji privrede (i društva). Drugi razlog odnosio se na neznanje i nepoznavanje funkcioniranja mehanizma decentralizirane privrede, zbog čega reforma nije mogla biti dobro pripremljena niti provedena (Horvat, 1969, 99).

Nakon desetljeća stalnog ekonomskog rasta, nova kriza mnoge je zbunila, pa i pokolebala. Sve glasnije se počelo sumnjati u opravdanost decentralizacije i još radikalniju primjenu tržišnih mehanizama. Dilema ustrajati u započetim reformama ili vratiti se na staro podijelila je i ekonomiste i jugoslavenski politički vrh. Različiti pristupi izgradnji i razvoju Jugoslavije postojali su od trenutka uvođenja samoupravljanja. Međutim, mogućnost ugroze zemlje izvana, a zatim i sve povoljnija gospodarska situacija u zemlji stvorili su privid monolitnosti i jedinstva. Prva veća kriza otvorila je Pandorinu kutiju razlika i suprotnosti. Zbog odnosa prema ulozi države u razvoju društva, osnovna podjela najčešće se svodila na centraliste i decentraliste. Prve se još nazivalo konzervativcima, birokratima, etatistima i dogmaticima, a druge liberalima (Klein u Toma, 1970, 220). Heterogenost je vremenom postajala sve izraženija. U već postojeće antagonizme samo su se uklopili međurepublički,

⁵ O odnosima sa SAD i Sovjetskim Savezom u razdoblju 1948-1963. vidi: Jakovina, 2002. i Jakovina, 2003, te Bekić 1988.

međunacionalni i međugeneracijski. Unatoč sve očitijim razlikama u stavovima, isprva nije bilo potpuno jasno tko od vodećih ljudi „pripada“ kojoj od suprotstavljenih strana.

Iako je do otvorenih razmimoilaženja u političkom vrhu dolazilo i ranije⁶ situacija je kulminirala tokom 1962. Proširenu sjednicu IK CK SKJ održanu 14 – 16. ožujka 1962. Tito otvara riječima: „Mogu reći da se, po mom mišljenju, ovdje ne radi samo o izvjesnoj privrednoj krizi, nego se radi o političkoj krizi u našoj zemlji...Kakva je samo atmosfera, drugovi...na sjednicama Saveznog izvršnog vijeća! Kakve su to diskusije! Često dolazi do toga da se čovjek pita: pa dobro, je li ta naša zemlja zbilja kadra da se još drži, da se ne raspadne?“ (Zečević, 1988, 31-32). Navodeći glavne razloge krize, upravo Tito zvuči kao glasnogovornik konzervativne struje u rukovodstvu: „tu je posrijedi nebudnost, gubljenje partijnosti i discipline, padanje pod uticaj sitno-buržoaske stihije, pod uticaj nacionalističkih i šovinističkih krugova, preokupacija svakodnevnom praksom i lokalnim interesima uz istovremeno zanemarivanje općih interesa naše zajednice. Naravno, tu je posrijedi i neravnomjeran privredni razvitak naše zemlje, gramzljivost za investicionim ulaganjima i nezdrava takmičenja investicionih ulaganja, izgradnja raznih neprivrednih i drugih ne baš potrebnih objekata koji iziskuju mnoga sredstva, nemanje dovoljnog osjećanja među republikama za njihove potrebe i obostrane interese“ (isto, 32). Svoj stav o decentralizaciji prvi čovjek Jugoslavije zaključuje riječima: „Decentralizacija kod nas dobija kod pojedinih naših ljudi sve više karakter i smisao dezintegracije“ (isto, 32). Sličnim, konzervativnim tonom intoniran je i jedan od najpoznatijih Titovih govora, održan u Splitu 6. svibnja 1962 (isto, 285-298).

Razlike u vizijama jugoslavenske budućnosti sve su naglašenije i među ekonomskim stručnjacima. Otvorene konfrontacije koincidiraju s onima u političkom vrhu. Dati prednost zakonima tržišta ili (društvenom) planiranju bilo je ključno pitanje oko kojeg su se vodile rasprave na konferenciji Saveza ekonomista Jugoslavije, održanoj u prosincu 1962. u Beogradu. Diskusija s istim sudionicima, ali još oštrijim tonovima nastavljena je mjesec dana kasnije u Zagrebu (17-19. siječnja 1963). Ovaj put su suprotstavljene grupacije izašle s dva dokumenta („*Žuta*“ i „*Bijela knjiga*“), u kojima su nastojale argumentirati ispravnost svojih ekonomskih modela (Rusinow, 1978, 123-124; Horvat, 1969, 132-133). „*Žuta knjiga*“, nastala u beogradskom Saveznom zavodu za planiranje, uzroke krize vidjela je u loše pripremljenim i provedenim „liberalnim“ reformama (1961), te u ozbiljnim greškama u

⁶ Kao početak otvorenog sukoba u državnom partijskom vrhu Bilandžić navodi proširenu sjednicu IK CK SKJ od 6. veljače 1958, vidi: Bilandžić 1999: 400-406.

strukturi investiranja. „*Bijela knjiga*“ nastala je u Zagrebu na inicijativu prvog čovjeka hrvatskih komunista Vladimira Bakarića, jednog od najvećih zagovornika decentralizacije Jugoslavije. Autori „*Bijele knjige*“ bili su vodeći hrvatski ekonomisti. Među njima su se isticali Savka Dabčević Kučar, Jakov Sirotković i Ivo Perišin, koji će igrati sve važniju (ekonomsku i političku) ulogu u nadolazećem razdoblju. Prema njihovom mišljenju, centralno planiranje bilo je korisno u ranoj fazi ekonomskog razvoja, ali je nakon toga postalo izrazito nefunkcionalno. S većim stupnjem ekonomskog razvoja gospodarstvo bi sve više trebalo funkcionirati na zakonima tržišta, a sve manje na intervencijama „planera“ ili političara. Prema mišljenju Dennisona Rusinowa upravo je „*Bijela knjiga*“ bila prvi sveobuhvatniji dokument iz kojeg je bio vidljiv hrvatski model izgradnje razvijene socijalističke države (Rusinow, 1978, 124).

Iako su kriza u kojoj se zemlja našla, uz kritiku ekonomske politike od strane dijela vodećih jugoslavenskih ekonomista, išli u prilog „centralistima“, to još uvijek nije bilo dovoljno za „zaokret“ u vođenju države. Kao i u brojnim sličnim situacijama odlučujuću riječ imao je Josip Broz Tito. Unatoč neodlučnosti koja bi se mogla iščitati iz spomenutih istupa tokom 1962, Tito se već u srpnju iste godine na Četvrtom plenumu CK SKJ jasno odredio u kom smjeru vidi razvoj Jugoslavije. Upozorivši na opasnost od rastućeg birokratizma, Tito osuđuje dogmatski centralizam i još jednom naglašava ključnu ulogu decentralizacije. I to prije svega decentralizacije državnog kapitala neposrednim proizvođačima (Bilandžić, 1978, 295-296).

Titovo opredjeljenje označilo je pobjedu reformskih snaga i mogućnost daljnjeg unaprjeđenja postojećeg sustava. U takvoj je atmosferi donesen Ustav SFRJ, nazvan i „Poveljom samoupravljanja“ (7. travnja 1963), a zatim, slijedeće godine održan i 8. kongres SKJ (7-13. prosinca 1964).⁷

Prihvatanjem ideje samoupravljanja, ali i skoro petnaestogodišnjom nedosljednošću u njezinom provođenju, ekonomski, a samim time i cjelokupni društveni razvoj Jugoslavije našli su se pred zidom. Dostignut stupanj razvoja u zemlji koji je zahtijevao i sve aktivniji angažman u svjetskim gospodarskim procesima, nije više dopuštao polovične mjere kompromisnog karaktera.

Rješenje je trebao donijeti paket mjera usvojen u Saveznoj skupštini 24. srpnja 1965. („Službeni list SFRJ“, br. 33/65), koji je predstavljao najradikalniju transformaciju privrednog sustava zemlje još od uvođenja samoupravljanja 1950. godine. Uzevši u obzir sve prethodne

⁷ O odredbama Ustava SFRJ i odlukama 8. kongresa SKJ vidi: Rusinow 1978: 148-172.

pokušaje, privrednom reformom iz 1965. postavljeno je nekoliko glavnih ciljeva.⁸ Zauzet je stav da je daljnji razvoj moguć jedino izmjenom ekstenzivnog modela privređivanja intenzivnim.⁹ Uz nastavak obračuna s još uvijek sveprisutnim elementima birokratskog etatizma i stvaranje uvjeta da najvećim dijelom akumulacije i proširene reprodukcije neposredno raspoložu poduzeća, uvedene su i neke nove mjere. Kako bi se Jugoslavija što kvalitetnije uključila na međunarodno tržište napravljena je korekcija (u ovom slučaju povećanje) cijena i s tim u skladu izmjenjena carinskih tarifa. Kao preduvjet promjenama na vanjskotrgovinskom planu, izvršena je devalvacija dinara u odnosu na dolar.¹⁰ Važan segment u ostvarivanju reforme trebala je biti i strana pomoć. Međunarodni monetarni fond podržao je predložene promjene s dodatnih 80 milijuna dolara. Sovjetski Savez ponudio je kredite za modernizaciju jugoslavenske industrije, a pregovaralo se i s vladama SAD, Velike Britanije, Italije i Francuske. Prema nekim izračunima, pomoć Zapada (prije svega SAD) koju je Jugoslavija dobila kao podršku provođenju privredne reforme, iznosila je oko 140 milijuna dolara.¹¹ O sveobuhvatnosti i intenzitetu privredne reforme možda najbolje govore riječi Dennisona Rusinowa. U svom izvještaju o situaciji u Jugoslaviji on predložene promjene nastoji približiti američkim čitateljima riječima „*laissez-faire socialism*“ ili „*Adam Smith without private capitalism*“ (Rusinow, 2008, 52).

Međutim, i ovaj put je već na samom početku reforme postalo očito da će željene rezultate biti puno teže postići nego što se očekivalo. Na udaru se prvo našao standard građana pošto su uslijed općeg porasta cijena troškovi života narasli za 35% (Bilandžić, 1969, 118). Uslijedila je reakcija države, koja je već dva tjedna nakon uvođenja reforme odlučila intervenirati zaustavljanjem daljnjeg rasta cijena roba i usluga.¹² Puno veće i dalekosežnije probleme počeo je stvarati novo uvedeni sustav privređivanja. Autonomni položaj poduzeća značio je s jedne strane, prestanak državne intervencije u poslovnu politiku, ali s druge strane,

⁸ O ciljevima Privredne reforme vidi: Milenkovich u Bertsch, Ganschow 1976, 352-362.

⁹ Dok je ekstenzivni model sugerirao maksimalizaciju rasta bez obzira na dobit, intenzivni je više računa vodio o optimalizaciji rasta ovisno o dobiti. U prvom modelu prioritet je imala proizvodnja nad potrošnjom, dok je u drugom bilo obrnuto. U ekstenzivnom modelu raspodjelu narodnog dohotka vršila je država, a u intenzivnom sami proizvođači (poduzeća). U vanjskotrgovinskom smislu ekstenzivni model zagovarao je autarkičnost u vanjskoj trgovini, a intenzivni integraciju u svjetsku podjelu rada na osnovi komparativnih prednosti itd.

¹⁰ Tečaj dolara prema dinaru zamijenjen je s 1:750 na 1:1250. Nakon denominacije dinara krajem godine odnos je bio 1:12,5 (Rusinow, 1978, 178). Tečaj dinara prema dolaru namjerno je postavljen malo niže na štetu dinara kako bi se stimulirao izvoz (Bakarić, 1983, 4).

¹¹ Da bi se dobila potpunija slika o američkoj pomoći Jugoslaviji ovim brojkama svakako treba pridodati iznos od oko 2,5 milijardi dolara iz perioda 1950-1963 (Macesich u Vucinich, 1969, 226; Rusinow, 1978, 178; Jakovina, 2002; Jakovina, 2003)

¹² U kolovozu 1965. više od 90% cijena roba i usluga određivala je država (Macesich u Vucinich, 1969, 222 i 225).

i prestanak državnih dotacija. Najveći broj poduzeća nije bio spreman na ovakav „liberalni“ zaokret. Dolazi do lančane reakcije negativnih efekata, kako po poduzeća tako i po pojedince. U strahu od sve nepovoljnijih uvjeta poslovanja, poduzeća se ne odlučuju na rezanje materijalnih troškova i osobnih dohodaka, nego na obustavu zapošljavanja, a zatim i na otpuštanja radnika. Prema podacima ankete iz listopada 1965, u 425 poduzeća s 225 tisuća zaposlenih već je bilo podijeljeno 12.574 otkaza, a očekivalo se i dodatnih 19 tisuća (Rusinow, 1978, 180). Bilo je to prvi put nakon 1945. da broj zaposlenih u odnosu na prethodne godine stagnira ili se smanjuje. Osim brojčanih pokazatelja, spomenuti proces imat će velikog utjecaja i na strukturu zaposlenih. Među nezaposlenima je rastao broj mladih i visokoobrazovanih radnika, koji će uskoro svoju šansu početi tražiti van granica Jugoslavije.

Kao i ostali trendovi vezani uz funkcioniranje privrede, negativni predznak dobiva i stopa rasta društvenog proizvoda. Dok je godišnja stopa u periodu 1957 – 1964. iznosila 10,2%, u periodu 1964 – 1965. onda pada na svega 2,9%. U istim razdobljima stopa industrijskog rasta pala je s 12,5% na 8% (Šefer, 1969, 35, Tabela 1).

Uvođenje, a posebno prvi rezultati privredne reforme, izazvali su brojne reakcije kako u zemlji tako i u svijetu. Najveći dio ekonomista, političara i novinara na Zapadu pozdravio je napuštanje planske privrede, jačanje tržišnih mehanizama i otvaranje jugoslavenske privrede prema svjetskom tržištu. Posebno im se svidjela mogućnost ulaska stranog kapitala u Jugoslaviju kroz razna ulaganja, ali i najavljena osnivanja zajedničkih jugoslavensko-inozemnih poduzeća (Macesich u Vucinich, 1969, 226). Iako je većina stručnjaka bila svjesna da se spomenutim promjenama socijalistički sistem u Jugoslaviji ne dovodi u pitanje, neki zapadni mediji ocijenili su ih upravo kao okretanje prema kapitalizmu i višestranačju (Rusinow, 2008, 51; Šefer, 1969, 20-22). Ovakve „pohvale“ sa Zapada poslužile su samo kao potvrda višegodišnjih kritika koje su na račun jugoslavenskog modela socijalizma dolazile s Istoka (Šefer, 1969, 20-26). Upozorenjima na mogućnost restauracije kapitalizma pridružili su se i neki zapadni teoretičari. Ugledni američki marksist Paul Sweezy upozoravao je da će do ključnih promjena u Jugoslaviji doći nakon što generacije koje su izvele socijalističku revoluciju napuste svoje položaje. Prema njegovom mišljenju, mlade generacije orijentirane isključivo prema profitu neće se moći oduprijeti degeneraciji u pravcu kapitalističkih društvenih odnosa (Horvat, 1969, 140-142).

Iako su i mnogi reformski orijentirani političari bili razočarani prvim rezultatima, niti u jednom trenutku se nije pomišljalo na odstupanje od predloženih mjera. Naprotiv, ustrajnost u provođenju reforme ovaj put se odlučila dokazati konačnim obračunom s „kočničarima“

promjena. Već je spomenuto da se za sve protivnike reforme i decentralizacije uvriježio termin „konzervativci“. Vremenom je taj termin počeo podrazumijevati više toga. Generacijski, radilo se uglavnom o „starim“ partizanskim kadrovima i uvjerenim komunistima koji su u ekonomskoj i političkoj decentralizaciji vidjeli isključivo dezintegraciju zemlje koju su u ratu stvorili. Intelektualno¹³, to su bili ljudi koji su unatoč slabom ili nikakvom obrazovanju zauzimali vrlo visoke upravljačke funkcije, kako u državnom aparatu, tako i u privredi. Daljnjom modernizacijom i uključivanjem Jugoslavije u svjetske ekonomske procese oni su postajali svjesni da je njihova pozicija sve nesigurnija. Regionalno, iako su se kao „centri“ njihovog djelovanja najčešće navodile nerazvijene republike, uzevši prve dvije odrednice u obzir, konzervativaca je bilo u cijeloj Jugoslaviji. Općenito govoreći, smatralo se da nova privredna i društvena reforma više pogoduje Sloveniji i Hrvatskoj, dok bi se ostale (manje razvijene) republike brže razvijale u centralistički uređenoj državi. Međutim, generaliziranje po principu „liberalni“ i reformski orijentirani Slovenci i Hrvati, te konzervativni Srbi, Makedonci, Crnogorci i Muslimani samo je dodatno i nepotrebno antagoniziralo odnose između jugoslavenskih naroda. Analizirajući situaciju u Jugoslaviji, neki su upravo u ovako stvorenoj percepciji vidjeli jedan od generatora nerazumijevanja, pa i sve otvorenijih međurepubličkih sukoba: „Serb „conservatives“ tend to think that pro-reform „liberals“ are all Croats and Slovenes, favoring the interest of the irrelatively developed part of the country; at the same time, a terrifying weakness of Croat „liberals“ is their common failure to perceive that all Serbs, etc., are not necessarily „conservative“ representatives of economically and politically underdeveloped regions“ (Rusinow, 2008, 54).

Uzevši sve navedeno u obzir, očito je da protivnici reforme nisu činili organiziranu i homogenu grupu, ali je isto tako očito da je njihov utjecaj na donošenje i provođenje odluka vezanih uz reformu bio i te kako velik. Iz svega toga bilo je jasno da obračun sa svakim „konzervativcem“ pojedinačno neće biti moguć. Umjesto toga, odlučilo se udariti u samo središte otpora i na čovjeka kojeg se smatralo nositeljem dogmatskih, unitarističkih i antireformskih tendencija. Situacija je bila tim složenija što se radilo o dotad neprikosnovenoj i svemoćnoj UDB-i, i njezinom šefu Aleksandru Rankoviću koji je godinama figurirao i kao druga najmoćnija osoba u Jugoslaviji. Smjena Rankovića nakon Četvrtog plenuma CK SKJ

¹³ Na ovom mjestu pod protivnike reforme ne ubrajam jugoslavenske filozofe, sociologe i dr. znanstvenike, već isključivo pojedince koji su se nalazili na različitim upravljačkim funkcijama.

(1. srpnja 1966¹⁴) i reorganizacija službe državne sigurnosti izazvat će snažan val liberalizacije u svim segmentima društva. U svojim memoarima Savka Dabčević Kučar opisuje situaciju nakon Brijunskog plenuma riječima „Kao da se diše slobodnije“ (Dabčević Kučar, 1997, 84).

Nakon uvođenja društvenog samoupravljanja i liberalnih reformi u privredi, udar na Aleksandra Rankovića i tajnu policiju bio je još jedan faktor koji je ukazivao na ključnu razliku između jugoslavenskog i sovjetskog modela socijalizma. Naravno, sve navedene promjene, nezamislive u ostalim komunističkim zemljama, još uvijek nisu bile dovoljne da bi se Jugoslaviju moglo svrstati u red demokratskih država. Koliko god su sve spomenute reforme dolazile „odozgo“, od političke elite na vlasti, monopol Partije i diktatorske ovlasti predsjednika Josipa Broza Tita bili su najveća kočnica svim ozbiljnijim promjenama koje bi u Jugoslaviju uvele istinsku demokraciju.

Unatoč smjeni Aleksandra Rankovića i temeljitoj reformi službe državne sigurnosti bilo je nerealno očekivati da će u Jugoslaviji u potpunosti nestati centralističkih elemenata. Premda poraženi, oni su i dalje prisutni u svim segmentima društva, na svim razinama i u svim dijelovima zemlje. Međutim, proces decentralizacije – političke i ekonomske – više nije bio upitan niti ugrožen. Na žalost, decentralizacija nije u potpunosti predstavljala napuštanje centralističkih tendencija. Umjesto jednog saveznog, država je sve više bila podijeljena između šest republičkih centralizama. U takvoj situaciji do posebnog izražaja dolaze brojne proturječnosti, sve ekonomske, nacionalne i socijalne različitosti, koje same po sebi nisu morale biti faktor nestabilnosti. Najveći problem po zemlju počeli su predstavljati oni koji su ju trebali voditi. Politička elita se razjedinila, pri čemu se državne interese sve češće podređivalo republičkima. Borba za vlast i moć, uz naglašavanje vlastitih i neuvažavanje tuđih problema, potvrdili su opravdanost Titovih strahova kako bi decentralizacija mogla voditi u dezintegraciju.

Razilaženja u jugoslavenskom rukovodstvu nisu bila novost. Ona su samo vremenom eskalirala i poprimala različite predznake (generacijske, republičke, nacionalne). Ono što u drugoj polovici 1960-tih počinje predstavljati novost je otvoreno iskazivanje nezadovoljstva od strane „običnih“ građana. U proteklom razdoblju „narod“ je uglavnom bio miran, što zbog ekonomskog napretka, što zbog represivnog aparata koji je kritiku režima oštro

¹⁴ O Četvrtom plenumu, smjeni i posljedicama smjene Aleksandra Rankovića vidi: Lukić 1990; Dragović 2002; Perović, 1991, 41-52.

sankcionirao.¹⁵ Sada se situacija drastično mijenja, kako po pitanju ekonomske situacije, tako i po pitanju represivnog aparata. Cijene i troškovi života rastu, standard građana opada, a sve prisutniji problem u društvu je i nezaposlenost. Građani su sve nezadovoljniji što potvrđuje i porast broja radničkih štrajkova. Samo u četiri godine, od uvođenja privredne reforme 1965. zaključno sa 1968, u Jugoslaviji je zabilježena 631 obustava rada.¹⁶

Najdosljedniji i najkonkretniji u kritikama nepravilnosti u postojećem sistemu bili su pojedini filozofi, sociolozi i ekonomisti. Njihove primjedbe i upozorenja prestaju biti predmet isključivo stručnih rasprava. Iz sfere znanstvene javnosti polako ulaze u sferu općeg interesa. Ove kritike posebno plodno tlo dobivaju kod jedne „grupacije“ kojoj je u nadolazećem razdoblju najizvjesnija bila upravo neizvjesnost. Bila je to studentska populacija čiju su brojnost, intelektualni potencijal, ali prije svega probleme, ljudi na vlasti podcijenili.

Ekonomska kriza s jedne, te popuštanje čvrste (policijske) ruke s druge strane bili su preduvjet za velike promjene. Događaji u svijetu tokom 1968. predstavljat će dodatnu inspiraciju i motivaciju. Godina 1968. biti će prva nakon Drugog svjetskog rata koja će uzdrmati Jugoslaviju iznutra. Političari, ali i svi ostali građani naći će se pred nekim sasvim novim pitanjima, ali i iznenaditi nekim potpuno neočekivanim odgovorima.

Literatura:

1. Bakarić, Vladimir, 1983. *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija (zbirka članaka i javnih istupa)*, svezak 1-4, Zagreb: Združeni izdavači,
2. Bekić, Darko, 1988. *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi s velikim silama 1949-1955*, Zagreb: Globus
3. Bilandžić, Dušan, 1999. *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb: Golden marketing
4. Dabčević Kučar, Savka, 1997, *'71: Hrvatski snovi i stvarnost*, Zagreb: Interpublic
5. Dragović-Soso, Jasna, 2002. *Saviours of the Nation?: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*, London: C. Hurst & Co
6. Grupa autora, 1985. *Povijest Saveza Komunist Jugoslavije*, Beograd: Izdavački centar Komunist, Narodna Knjiga, Rad

¹⁵ Jedan od primjera otvorenog nezadovoljstva, ali i oštrog odgovora vlasti je Cazinska buna iz 1950. godine. Više o tome: Kržišnik-Bukić, 1991.

¹⁶ Od 1958, tj. prvog službeno registriranog štrajka u Zasavskim rudnicima, pa do 1969. u Jugoslaviji su registrirana ukupno 1732 štrajka (Popov, 1969).

7. Ganschow, Thomas, Bertsch, Gary (ur.), 1976. *Comparative Communism: The Soviet, Yugoslav, and Chinese Models*, San Francisko, CA: Freeman
8. Horvat, Branko, 1969. *Ogled o jugoslavenskom društvu*, Zagreb: Mladost
9. Kržišnik-Bukić, Vera, 1991. *Cazinska buna 1950*, Sarajevo: Svjetlost
10. Jakovina, Tvrtko, 2002. *Socijalizam na američkoj pšenici*, Zagreb: Matica hrvatska
11. Jakovina, Tvrtko, 2003. *Američki komunistički saveznik; Hrvati, Titova Jugoslavija i Sjedinjene Američke Države 1945.-1955.*, Zagreb: Profil/Srednja Europa
12. Lukić, Vojin, 1990. *Brionski plenum: Obračun sa Aleksandrom Rankovićem: sećanja i saznanja*, Beograd: Stručna knjiga
13. Perović, Latinka, 1991. *Zatvaranje kruga: ishod političkog rascepa u SKJ 1971/1972*, Sarajevo: Svjetlost
14. Popov, Nebojša, 1969. *Štrajkovi u savremenom jugoslavenskom društvu*, Sociologija, br. 4, Beograd
15. Rusinow, Dennison, 1978. *Yugoslav Experiment 1948-1974*, Berkeley: University of California Press
16. Sirotković, Jakov, 1990. *Ekonomski razvoj Jugoslavije – od prosperiteta do krize*, Zagreb: Narodne novine
17. *Službeni list SFRJ*, br. 33/65
18. Šefer, Berislav, 1969. *Ekonomski razvoj Jugoslavije i privredna reforma*, Beograd: Stručna štampa
19. Vucinich, Wayne (ur), 1969. *Contemporary Yugoslavia: Twenty Years of Socialist Experiment*, Berkeley, CA: University of California Press
20. Zečević, Momčilo, 1988. *Jugoslavija 1918-1988. Tematska zbirka dokumenata. Drugo izmenjeno i dopunjeno izdanje*, Beograd: Rad